

Archeologie in West-Friesland 17 Gemeente Opmeer

Het papenhuis onder het groene gras

Archeologisch en historisch onderzoek naar de katholieke
schuilkerk (1649-1824) aan de Lutkedijk bij Obdam

Het platteland van West-Friesland is vlak, uitgestrekt en groen. In de vruchtbare bodem liggen vele resten uit het verleden. Van één weiland aan de Lutkedijk bij Obdam dat soms gebruikt werd als hooiland of als akker voor tulpen was bekend dat dit mogelijk de locatie van een schuilkerk was. Historische gegevens duiden op een 'Papenhuis' op deze plek, waarschijnlijk een soort van onopvallende boerenschuur buiten de ogen van het nieuwe protestantse gezag. De vraag was of hier na eeuwen van landbouw nog resten van te vinden waren. Door vooronderzoek van de Stichting Oud Obdam-Hensbroek (SOOH) bleek dat hier inderdaad overblijfselen van de schuilkerk lagen en dat deze geleidelijk door het grondgebruik verdwenen. Op basis hiervan groef in april 2015 een combinatie van studenten van Hogeschool Saxion, de SOOH en Archeologie West-Friesland een deel van het terrein op. De voorzienigheid was de archeologen goed gezind; het verleden van de verdrukte katholieken kwam aan het licht.

Kaart van Johannes Dou uit 1682 met daarop de bannen van Obdam en Spanbroek. In de rode cirkel ligt de schuilkerk.

De opgraving in volle gang. De sloot wordt zorgvuldig getroffen, de poeren van de kerk blootgelegd.

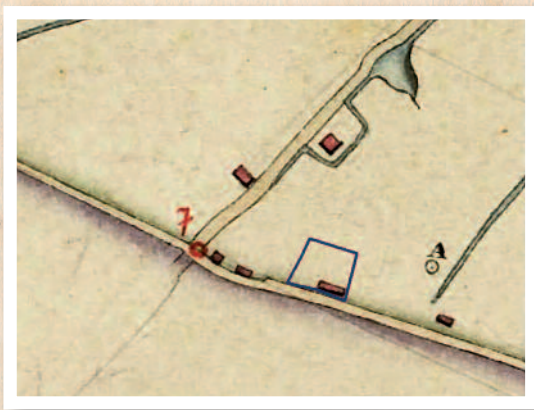
De bouw van de eerste schuilkerk

Nadat in 1572 de steden van het Noorderkwartier onder gezag van de aanhangers van Willem van Oranje kwamen te staan, werd de Gereformeerde Kerk de enige toegestane religie in de regio West-Friesland. De gereformeerden namen katholieke kerken over. De katholieken dienden hun geloof verborgen voort te zetten. Zij werden gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) daadwerkelijk vervolgd. De Spaanse vijand was katholiek en daardoor werden alle katholieken automatisch als tegenstander gezien. Het tij

keerde pas in 1648 bij het sluiten van de Vrede van Münster tussen de Spanjaarden en de Republiek. De katholieken durfden vanaf dat jaar weer meer openlijk hun geloof te belijden. Dat was ook het geval in Obdam. In 1649 bouwden zij een eigen schuilkerk: een anoniem uitzienend gebouw waarvan iedereen wist dat dit een kerk was. Een katholieke schuilkerk kende geen toren, geen kerkramen en van buiten geen heiligenbeelden. De bouw van de kerk is bekend uit een brief van 1649 van rentmeester (beheerder van de heerlijkheid Obdam) Arent van Struijsvelt aan Jacob van Wassenaer, de heer van Obdam. Hij maakte in deze

brief melding van de bouw van een nieuw huis door de papisten in het gebied van Spanbroek op een afstand van drie roeden (ongeveer 12 meter) van de grens van de heerlijkheid Obdam.

De katholieken uit Obdam bouwden hun kerk dus vlak buiten de grenzen van het dorp. De heer van Obdam was admiraal in het leger van de Republiek en hij zou de bouw van een katholieke kerk op zijn grondgebied nooit gedogen. Uit andere bronnen is de locatie te bepalen, daarin is melding van een perceel aan de noordzijde van de Lutkedijk, precies de grens tussen Obdam en Spanbroek. Bij deze eerste

Kadasterkaart uit 1826 van het terrein aan de Lutkedijk. Op dit terrein is schetsmatig een gebouw weergegeven. Vermoedelijk is dit de pastoorswoning, want de schuilkerk was al in 1803 verlaten en is waarschijnlijk niet lang daarna afgebroken.

De poeren van de tweede fase van de schuilkerk liggen in rechte rijen in het vlak.

schuilkerk moeten we ons waarschijnlijk een eenvoudig houten gebouw voorstellen.

De bouw van een nieuwe schuilkerk in 1766

In een historisch boek uit de 18de eeuw wordt melding gemaakt van de inwijding van de kerk 'in de Kaag onder Spanbroek' op 1 oktober 1766. De (bisschoppelijke) inzegening van een kerk vond in de regel plaats na nieuwbouw. Aannemelijk is dat een nieuwe grótere schuilkerk met een kerkorgel is neergezet en dat deze na voltooiing van de bouwwerkzaamheden in 1766 werd gewijd. Het orgel is bewaard gebleven en bevindt zich nu in de kerk van De Cocksdorp op Texel. Niet alleen een kerk, maar ook bijgebouwen stonden op het terrein. Om het terrein lag een brede kavel-sloot om te markeren waar het kerkelijke gebied stopte.

De opgraving van de kerk

Tijdens de opgraving werd een groot archeologisch vlak soms nog geen 20 cm onder maaiveld aangelegd. Hierbij kwamen allereerst delen van een brede kavel-sloot tevoorschijn, die gedeeltelijk is onderzocht. Deze brede ondiepe sloot liep om het complex van de schuilkerk en de vermoedelijke bijgebouwen. Van de schuilkerk zelf zijn 32 poeren teruggevonden, negen rijen in de lengte, acht in de breedte. Dit waren vierkanten van los gestapelde baksteen. Deze poeren waren gemaakt van diverse formaten en kleuren hergebruikte baksteen en geplaatst op houten slieten. Gezien de lineaire groepering konden deze als de onder-

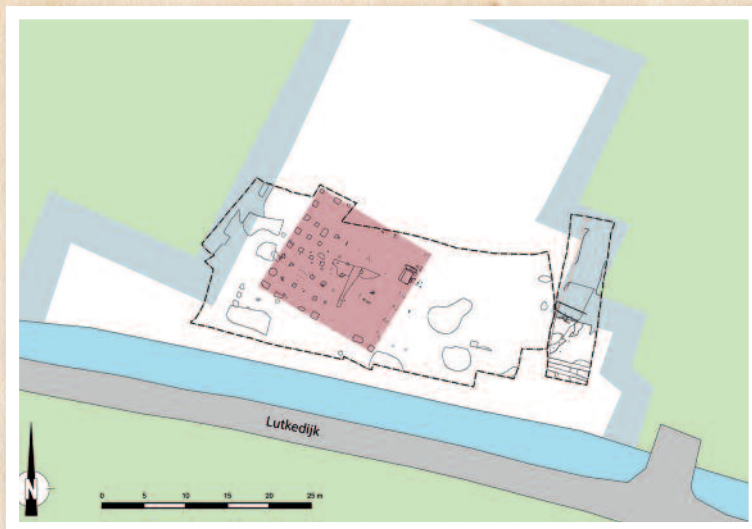
Overzicht van de opgraving met rechtsboven de Lutkedijk.

steuning van de vloerbalken van de vermoedelijk geheel houten kerk worden geïnterpreteerd. Het gebouw had een afmeting van 15,3 bij 13,7 m. De ingang en het kerkorgel zaten aan de westzijde van het gebouw, het altaar vermoedelijk aan de oostzijde. Tevens is een kleine voorraadkelder gevonden.

In de sloot om het terrein heen is een flinke hoeveelheid afval van allerlei gebruiksmaterialen gevonden. Dit betreft veelal alledaags lokaal geproduceerde keramiek zoals borden, kopjes, bakpannen maar ook een kaasvorm en een fraaie komfoor. Daarnaast kwamen ook enkele antieke stukken zoals een scherf van een Portugese vaas tevoorschijn. Tevens is een theeservies opgegraven van Chinees porselein. Het aangetroffen glaswerk waaronder wijnglazen en -flessen was van goede kwaliteit. Religieuze objecten als een wijwaterbakje, een wandtegel met de kruisigingsscène en een bord met het opschrift 'Eert God' zijn te verbinden met de functie van het gebied.

Rondom het kerkgebouw werden metalen voorwerpjes gevonden waaronder een kruisje en een hanger met Maria op de maansikkel. Opvallend was de hoge kwaliteit van de tabakspijpen.

Tevens is een grote natuurstenen baluster opgegraven. Deze heeft onderdeel uitgemaakt van een balustrade in de kerk. Het vensterglas duidde op de aanwezigheid van ramen in de schuilkerk. Deze vondsten en de gegevens uit een interessante historische bron over een inbraak zijn indicaties voor de welstand van de pastoor en zijn schuilkerk.

De structuren van de schuilkerk in de opgravingsplattegrond.

Bord van Noord-Hollands slibaardewerk met daarop de toren, het wapen van Alkmaar en het jaartal 1641. Ø 26 cm.

Metalen beeldje van Maria met Kind, staande op de maansikkel, als onderdeel van een rozenkrans. Lengte 3,5 cm.

Majolica bord met de tekst 'Eert God', 1600-1625, 36 cm.

Fragment van een wijwaterbakje met Maria en het Jezuskind met stralenkransen. Bovenaan twee gaatjes om het bakje aan de wand te hangen. 1625-1675.

Ovalen metalen banger met daarop een biddende heilige, 2 cm.

Overzicht van een deel van het aardewerk gevonden in de kavelsloot, 1650-1750.

De inbraak van 6 oktober 1766

De inwijding van de nieuwe schuilkerk trok de aandacht van een bende Joodse criminelen. In de nacht van 6 op 7 oktober 1766 vond een gewelddadige inbraak plaats waarbij zo ongeveer alle waardevolle spullen uit het huis van de pastoor en uit de sacristie zijn gestolen. De Joodse bende had geen moeite met het inbreken in kerken omdat zij dit niet als een vergrijp tegen hun God zagen. De gebeurtenissen zijn goed bekend dankzij een drietal vonnissen die in 1768 zijn uitgesproken door de schepengbank van Alkmaar.

De belangrijkste getuigenis is van Kornelis Labans (40 jaar oud), die ook wel Klein Keesje werd genoemd en was geboren in Kopenhagen. Hij verklaarde dat hij op 4 oktober 1766 door een fameuze gaudief was benaderd voor hulp bij de inbraak. Hij had vervolgens op 5 oktober drie anderen, onder wie Nathan Moses (72 jaar oud) en Marijtje van Hove (21 jaar oud), gevraagd hem te assisteren. Zij legden de twee andere getuigenissen af. Nathan, met de bijnamen Noisan Winnig, Moses Marcus en Abraham, kwam uit Westfalen. Kornelis kende hem al van kinds af aan. Marijtje, ook wel aangeduid als Alemondus of Almonde Sjouwels, kwam uit Oldenburg en ging al van kinds af in mannenkleden gekleed.

Op 6 oktober 's avonds laat kwam de bende bijeen bij het hek van het huis van pastoor Nicolaas Bommer aan de Lutkedijk. De groep bestond uit zeven personen. De oude Nathan kreeg als taak de wacht te houden bij het buurhuis en Marijtje stond op de uitkijk bij het huis van de pastoor. Kornelis en de vier anderen braken de ramen van het priesterhuis met een beitel open. Zowel de pastoor als de dienstmeid werden vastgebonden, waarbij onder andere het touw van de kerkklok werd gebruikt. Zij lieten hen na de inbraak gekneveld achter.

De drie getuigenissen stemden sterk overeen. Ze poogden alle drie hun eigen rol te minimaliseren. Ze probeerden de broer van de priester, ene Lourens Bommer, te beschuldigen als hoofdpleger. Bij alle drie stonden nog talloze andere misdaden opgesomd, waarvoor ze deels al waren gestraft. Ze kregen de doodstraf door ophanging. Daarna werden hun li-

chamen op het galgenveld buiten de stad Alkmaar gehangen.

De buit van de bende

In de getuigenissen staat opgesomd welke spullen zijn gestolen. De dienstmeid gaf op dat van haar waren ontvreemd: een gouden ketting met een haak, twee gouden ringen, een koralijne ketting met een gouden haak, een paar dito bellen, een zilveren beugel en haak, een zilveren punthaak, een zilveren *eau de la reine* doosje, een paar zilveren schoengespen en meer dan honderd gulden aan geld.

Van priester Nicolaas Bommer waren gestolen: acht zilveren lepels en vorken, een zilveren zakhorloge, een paar zilveren schoengespen, een zilveren stropgesp, een zilveren knoopje met een steentje, enig linnengoed en enig geld. Tot slot haalden de inbrekers alle zilveren spullen uit de sacristie en waarschijnlijk ook

de kerk. De opsomming is lang: zeven kandelaars, een schenkbord, twee kannetjes, een schel, een wierookvat, een communicantsbeker, een wierookdoos, een hosti-doos, een Christus-beeld, een Magdalena-beeld, enig zilverwerk behorende aan het kruis, een vergulde communiekop en dek-sel, een vergulde kelk, een schotel en lepeltje en een ziekendoosje.

Daarmee valt vast te stellen dat de pastoor en de dienstmeid rijk be-deeld waren. Maar ook dat de terug-gevonden potten, pannen en siera-den de relatieve rijkdom van de kerk, de sacristie en het huis van de pas-toor bevestigen.

Over de verdere inrichting van de kerk is, ondanks de opgraving niet veel meer bekend. In 1793 werd het zangerskoor vergroot en de preek-stoel bekleed. Het jaar daarop schonk pastoor Broek een geschilderd al-taarstuk. In 1797 liet de kerk grote tinnen kandelaars, een lessenaar en canonborden maken door Willem Venterloo in Hoorn. De schuilkerk werd verlaten in 1803, toen de katho-lieken hun oude Sint Victorkerk in Obdam terugkregen. De kerk is daarna tot de fundering afgebroken, mogelijk bleef de pastoorswoning nog enige tijd staan. Op de kada-strale kaart van 1826 stond namelijk een rechthoekig gebouw ingetekend dat eigendom was van de pastoor.

verligt zullen zyn.
Alkmaar den 7 October. Gepaffeerde nagt is aan het Huis en Kerk van den Roomich-Priester Bommer, te Obdam, een Dorp, tusschen deeze Stad en Hoorn gelegen, op een geweldige wyze geroofd door 4 à 5 Boosdoenders, zynde gewoest Jsoden, 6 à 7 Zilvere Kandelaars, een Communie-Kop, een Wier-rook-Doosje, een Goude Ketting, eenige Zilvere Lepels, eenig Geld, Linnen en Wollen, zoo veel als die Schelmen hebben können mededragen; heb-bende alvorens den Pastoor en de Meid gebonder, en dus op den Grond laaten leggen.

Knipsel uit de Leeuwarder Courant van 15 oktober 1766 waarin melding wordt gemaakt van de beroving door de Joodse bende.

De opgegraven baluster van rode zandsteen teruggevonden in een van de sloten.

Blik op het landschap van Westzaan met achter de bomen het grote gebouw van de Doopsgezinde Zuidervermaning.

Het gebouw van de Zuidervermaning met als fundering baksteen poeren. De houten kerk heeft grote rechthoekige kerkramen.

Reconstructie van de schuilkerk

De archeologische sporen komen zeer goed overeen met de houten kerkbouw zoals bekend uit de 18de-eeuwse Zaanstreek. In die omgeving was veel ervaring in het bouwen van grote houten gebouwen op een natte bodem. Gesteld kan worden dat de wijze van bouwen in Spanbroek is gekopieerd van of uitgevoerd door bouwers uit de Zaanstreek. Het meest sprekende voorbeeld is de in 1731 gebouwde Zuidervermaning, de Doopsgezinde schuilkerk in Westzaan. Dit is een groot rechthoekig houten gebouw (17,2 bij 14,3 meter) op bakstenen poeren, die op regelmatige afstand onder het volledige gebouw staan. De poeren zorgen ervoor dat de houten vloerbalken en planken droog blijven. Opvallend aan de Zuidervermaning is het perfect symmetrische grondplan. Achter de voorgevel bevindt zich onder de balustrade van de kerk een kerkekamer en twee trappen die toegang geven tot de balustrade. Daar bevindt zich ook het orgel. De kerkruimte is nagenoeg vierkant met in het midden tegen de achtergevel de preekstoel. In de houten gevels bevinden zich op regelmatige afstand grote ramen. Bij de katholieke schuilkerk kunnen we ons een vergelijkbaar aanzicht en indeling voorstellen: een groot houten gebouw met sacristie onder de balustrade en een altaar tegen de achtergevel. Het orgel bevond zich op de balustrade.

Tijdens de mis worden de miskelk en de hostie weer hoog gehouden.

Een metalen hanger met Jezus aan het kruis gevonden op het terrein van de schuilkerk, 2,5 cm.

Pastoor Paul Vlaar betreedt als eerste geestelijke na 185 jaar weer het terrein van de schuilkerk.

Erfgoedcommunicatie in de open lucht

Het archeologisch onderzoek naar de schuilkerk trok de volle aandacht. Door de combinatie van ondersteuning vanuit de lokale gemeenschap, de inzet van studenten, het goede weer en de opzienbarende resultaten, was de interesse van publiek, pers en politiek snel gewekt. Het Noord-Hollands Dagblad besteedde uitvoering aandacht aan het onderzoek. De vindplaats was live op TV Noord-Holland te zien. De open dag trok zeer veel bezoekers. De kroon op het werk was echter de openluchtmis van de bekende Obdammer 'voetbalpastoor' Paul Vlaar. Met behulp van de SOOH en de leden van de Sint Victorparochie werd na 185 jaar weer een mis gehouden precies op de plek waar de schuilkerk in 1649 was begonnen. Op de storthoop werd een provisorisch altaar opgericht, de kerkbanken stonden uitgelijnd in het groene gras en een gelegenheidslied was gecomponeerd. Uit het niets kwamen op zondagmiddag 12 april 2015 ongeveer 100 parochianen te voet en met de fiets naar het weiland en de opgraving. Uiteindelijk werden uit de miskelk de hosties uitgedeeld, de miswijn woei weg in de Westfriese wind. Na eeuwen was het lichaam en het bloed van de Verlosser weer terug op de plaats waar Hij ooit werd vereerd.

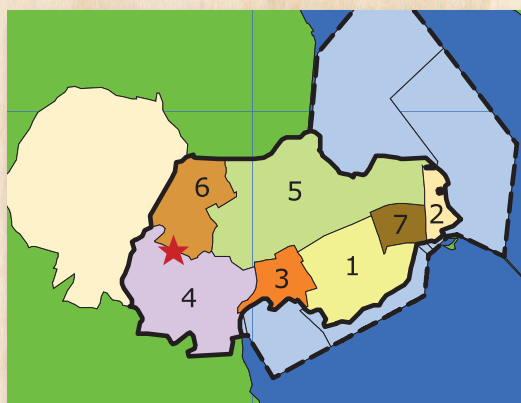
Colofon

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2016
Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van 1 Drechterland, 2 Enkhuizen, 3 Hoorn, 4 Koggenland, 5 Medemblik, 6 Opmeer en 7 Stede Broec.

Tekst: Michiel Bartels, Christaan Schrickx,
Amber Schipper
Redactie: Michiel Bartels

Dank gaat uit naar Amber Schipper voor haar grote inzet tijdens dit onderzoek, de uitwerking en rapportage. Tevens dank aan de gemeente Opmeer, de Sint Victorparochie en de Stichting Historisch Obdam-Hensbroek, in het bijzonder Jaap Kroon als initiatiefnemer tot dit onderzoek. Onze gedachten gaan uit naar Afra Bijvoet, die het rapport van de opgraving waaraan zij als lid van SOOH meewerkte niet meer heeft kunnen lezen.

Meer informatie?
Archeologie West-Friesland
Gemeente Hoorn
Postbus 603
1620 AR Hoorn
Nederland
archeologie@hoorn.nl
www.archeologiewestfriesland.nl
(0031) (0)6304-68593

Verantwoording afbeeldingen:

Alle afbeeldingen zijn vervaardigd door Archeologie West-Friesland met uitzondering van:

Amber Schipper, Alkmaar: 6-3/4
Westfries Archief: 2-1, 3-1
SOOH: 1-2, 3-3

ISSN 2212-4365 (print)
ISSN 2212-4373 (web)

Cover: De openluchtmissie van zondag 12 april 2015 op het terrein van de Roomse schuilkerk aan de Lutkedijk.

Wandtegel met de kruisigingsscène uit de kavelstoot van de schuilkerk, 18de eeuw.

Boven: De opgraving aan de Lutkedijk in volle gang.